

M.NÍZANOVTIŇ «JAT JURTTADAǴÍ JETI KÚN» POVESTINDEGI METAFORALAR

*Orazımbetov Amirbek Kaipbekovich
filologiya ilimleriniń kandidaty, docent.
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institute. Nókis.
amirbekaga@gmail.com*

Sóz sheberleri shıǵarmalarına názer taslay otırıp, onda kórkemlew quralları sıpatında xızmet atqaratuǵın sózlerdiń awıspalı mánileriniń, oǵada kóp ekenligin baqlaymız. Sóz sheberleri sózdiń, pikirdiń ótkirliǵın beriw ushın sózlerdiń awıspalı mánilerinen oǵada sheber paydalanadı. E.M. Galkina- Fedoruk “Sóz payda bolǵanda bárhama bir mánili boladı, waqıttıń ótiwi menen basqa mánilerdi de ózinde jámlewi múmkin”dep kórsetedi [2]. Sózdiń mánileri qalay bolsa solay awısa bermeydi, al belgili bir semantikalıq usıllar tiykarında júzege keledi. Bunday usıllardıń biri bolıp metaforalıq usıl.

Metaforalıq usıl arqalı sóz mánisiniń awısıwınan payda bolǵan sózlerdi **metaforalar** dep ataymız. Olar turmıstıń barlıq tarawları boyınsha ushırasa beredi. Metaforalar kúndelikli xalıq sóylew tilinde de, jazba tilde de, ilimde de, kórkem ádebiyatta da jiyi ushırasadı. Kórkem ádebiyatta súwretlew qurallarınan biri sıpatında qollanılatuǵın metaforalardıń ulıwma qaraqalpaq tilinde sóylewshi kollektiv tárepinen tanılǵan máni sıpatında qabıl etilgenleri ǵana tildegi leksikalıq mánilerdiń belgili bir túrin qurawı kerek. Al ulıwma xalıqlıq tanımaslıqqa iye bola almay júrgen, kórkem sóz sheberiniń ayrıqsha stiline baylanıslı ǵana qollanılǵan mániler ulıwma tarqalǵan leksikalıq mánilerdiń toparına kirmesten, jeke stillik ottenoklar sıpatında kele beredi. Bul jóninde E. Berdimuratov ayta kelip, sózlerdiń metaforalıq awısıwın tereń tallawlı nátiyjesinde metaforalardı xarakterine qaray úlken úsh toparǵa bóledi [1;23].

M.Nızanov shıǵarmaların tallawǵa kirispesten burın sózlerdiń metaforalıq qollanıwları jóninde professor Ğ. Musabaevtıń mına pikirini keltirip ótiwdi maqul taptıq. “Sózlerdiń lingvistikadaǵı metaforalıq qollanıwı men kórkem ádebiyattaǵı metaforalıq qollanıwınıń arasında ayırmashılıq bar. Kórkem ádebiyatta, kóbinese, hár túrli mánili metaforalar qollanıla beredi. Lingvistikada tek sóz mánileri ábden awısqa jaǵdayda ǵana qollanıladı” [3;76].

M.Nızanov shıǵarmalarındaǵı metaforalardı ulıwma xalıqlıq xarakterge iye bolıw dárejesine hám stillik ayrıqshalıǵına qaray úsh gruppaaǵa bóliwge boladı:

a) Ulıwma xalıq tilindegi metaforalar. Metaforanıń bul túrine turmıstıń barlıq tarawlarında, xalıq sóylew tilinde, jazba tilde, sonıń ishinde kórkem ádebiyatta da keńnen qollanııp júrgen metaforalar kiredi. Olar kórkem súwretlew quralı sıpatında qollanıla almaydı, obrazlıqqa iye emes. **Máselen, jumıstıń bası, jaydıń tóbesi, salmanıń qulaǵı, júweriniń bası, júrektiń urıwı t.b.** Olar tilde kóp hám jiyi qollanılatuǵın metaforalardan ibarat. Metaforanıń bul birinshi túri M.Nızanov shıǵarmalarında oǵada kóp gezlesedi. Sebebi M.Nızanov xalıqqa júdá túsiniikli ápiwayı tilde jazǵan, jay xalıqtıń qarapayım sózlerin oǵada kóp paydalanǵan jazıwshı. Mısalı:

Endi baǵanaǵı **jeńil** hawa meni brotala tum-tusımnan qısa basladı (14-bet).

Sebebt, Quyashtan shıqqan **ótkir** nurlar, biziń jerimizge tik túsedi (24-bet).

Sonqıttan biz úzliksiz túrde **qoyıw** tútin shıǵarıp turatuǵın zavod, fabrikalardı, mashina hóm traktorlardı oylap taptıq (24-bet).

Biz kúdiretli texnikanıń **awır** miynetin sózsiz jeńilletemiz (72-bet).

Qullası, gáp uzaqqa **sozıldı** (90-bet).

Jazıwshınıń bul jerdegi keltirgen **jeńil** (hawa), **ótkir** (nurlar), **qoyıw** (tútin), **awır** (miynetin), (gáp uzaqqa) **sozıldı** t.b. degen sózler awıspalı mánige iye bolıp tur. Biraq bul sózler **oshaqtıń awzı, salmanıń ayaǵı** degen sıyaqlı oǵada qarapayım mánige iye bolıp turǵanlıqtan, kórkem shıǵarmalar ushın obrazlılıq payda etip, obrazlı xarakterge iye bola bermeydi.

Jazıwshı qarapayım sóz dizbegin awıspalı mánili etip beriwde oǵada ápiwayı sózlerden paydalanǵan. Jazıwshınıń bundaǵı maqseti aytlıjaq pikirlerdiń qarapayım oqıwshı ushın júdá túsiniikli bolıp beriliwin esapqa alıw edi. Bul jerde jazıwshınıń aldına qoyǵan birden- bir maqseti

aytajaq oy- pikirine jasama sıpayılıq penen sulıwlıq beriw emes, al aytajaq sózleri menen oy-pikirlerin xalıq sanasına múmkinshiligi bolǵanınsha ańsat, qonımlı etip beriw bolǵanlıqtan, ol sheberligin usı maqsetke qaratqan. Bul onıń sheberligin yaqı talantınıń jetiliksizliginen emes, al kerisinshe sheberligi menen talantınıń oǵada joqarı dárejede bolǵanlıǵınan derek berip tur.

b) Ulıwma xalıqlıq tilinde qollanılatuǵın, obrazlı xarakterge iye metaforalar. Buǵan, tiykarınan alǵanda, kórkem súwretlew qurallarınıń biri sıpatında paydalanılıp kiyiyatırǵan metaforalar kiredi. Mısalı: júrek buyırǵı, qıyal qanatında, oyǵa shúmip, bálent ármanlar, tún qushaǵında t.b. Mısalı:

Ane, endi basqa planetadan kelgen adam haqqındaǵı barlıq **bórttirmey** gáppler pash boldı (7-bet).

Jáne Emniń aytqan **ashshı** haqıyqatlarına isenimli dáliller tawıp, Jerdiń abırayın kóteriwm kerek (24-bet).

Turdiyev degen zańǵar pilleshilik mákemesin qurttı, kombinattı **otırǵızdı** (47-bet).

Gúzde ózimiz jetistirgen **altın** xanalarǵı jıynap alıwǵa birinshilerden bolıp atlanamız (72-bet).

Keltirilgen mısallardaǵı **“bórttirmey, ashshı, otırǵızdı, altın”** sıyaqlı cóz hám sóz dizbekleri ulıwma xalıq tilinde qollanılatuǵın hám obrazlı xarakterge iye bolıp turǵan metaforalardıń qatarına jatadı. Endi bulardıń qalay jasalıp, awıspalı mánige iye bolıp turǵanlıǵına dıqqat awdarıp qarayıq. Ádette biz “ashshı” sózin zattıń sapasın, dámin ólshegende qollanamız. Sonlıqtan da shártli túrde “ashshı miywe” yaqı “ashshı suw” sózlerin sózdiń leksikalıq tiykarǵı mánisi dep qabıl etiledi. Biraq bul jerde gáp suwdıń yaqı basqa konkret zattıń ashshılıǵı haqqında bolıp turǵan joq. Konkret zattıń ashshılıǵı salıstıra otırıp, jaqsı- jamandı ayıra alatuǵın adamnıń aqıl- oyın sol ashshılıq penen ólsheydi. Al, “altın xanalarǵı” degen qatardaǵı “altın” sózi de paxtanıń xanaların salıstıra otırıp, awısqan mánili sóz bolıp esaplanadı. Altın tuwra mánisinde qımbat bahalı metall. Bul jerde altın degende paxta xanaların kóp mashaqatlı miynet penen jetistiriletuǵını, onıń respublikamızdıń ekonomikası ushın zárurlıǵı, qımbatlıǵı názerde tutılǵan. Mine, kórkem sóz sheberi sózlerge awıspalı mániler beriw arqalı olarǵa obrazlılıq baǵış etip, pikirdiń tásiriligin qonımlılıǵın támiyin etip tur.

v) Ulıwma xalıq tilinde tanımалıqqa iye emes metaforalar. Ayırım sóz sheberleriniń shıǵarmalarında óziniń súwretlew etiline baylanıslı, ayırıqsha stillik ózgesheliklerin kórsetetuǵın metaforalardı kóriwge boladı. Ulıwma xalıq tilinde tanımалıqqa iye emes jeke stillik metaforalar, ulıwma xalıqlıq metaforalardan pútkilley ózgeshe. Qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń payda bolıwı, qalıplesiwi hám rawajlanıwı, onda kórkem ádebiyat stiliniń jámiyetlik funkciyasınıń keńeyiwi menen tradiciyalıq ulıwma xalıqlıq tanımалıqqa iye metaforalardıń da jazıwshınıń tvorchestvolıq stiline baylanıslı metaforalardıń da qollanıwıw órisi ádewir keńeydi hám jetilisti.

M.Nızanov shıǵarmalarında qaraqalpaq tilinde tariyxıy dáwirler dawamında payda bolǵan sóz mánisiniń awısıw normalarına súene otırıp, obrazlı sóz mánilerin stillik metaforalardı dóretiw uqıplılıǵı kórinip turadı. Jeke stillik metaforalar kórkem sóz sheberiniń tek ǵana óziniń sózge kóp mánilik júklewde semantikalıq usıllarǵa súene otırıp qosımsha máni beriw uqıplılıǵınan dóregen metaforalar. Biz metaforalardıń bul túrin izlegende, sózlerdiń mánisine jazıwshı jasaǵan dáwir kóz qarasanan itibar beremiwiz kerek. Mısalı:

Hámme islenip atırǵan istiń beline **tebiwge** qumarmız (52-bet).

“Shegirtkege qarsı gúreseyik” dep jazıp qoyǵan eken, háriplerin **dúgistirip** oqıp kórdim (90-bet).

Keltirilgen mısallardaǵı istiń **“tebiwge, dúgistirip”** sıyaqlı metaforalar jazıwshınıń jeke tilindegi stillik ózgeshelikti kórsetetuǵın jeke metaforalar bolıp esaplanadı. Bunday jeke stillik metaforalar ulıwma xalıq tilindegi jalpı metaforalarday qálegen adamnıń leksikasında ushırasa bermeydi, kúndelikli turmısta aktiv qollanılmaydı. Al, jalpı metaforalar bolsa keń óriske iye, ulıwma xalıq tárepinen teńdey túsiniw beredi.

Juwmaqlap aytqanda, kórkem talant iyesi sózlerdiń awısıw proceslerinen ónimli paydalanǵan. Qaraqalpaq ádebiyatınıń tematikalıq jaqtan keń kóp janrlı ádebiyat dárejesine kóteriliwiniń barlıq dawamında qaraqalpaq ádebiy tiliniń leksikalıq-semantikalıq qurılısında

sózdiń, metaforalıq usıl arqalı sóz mánisiniń keńeyiwi ádewir keń hám ónimli usıl sıpatında jetilisip, qáliplesip otıradı. Bunda qaraqalpaq ádebiyatı kórkem sóz sheberleriniń ornı girewli. M.Nızanov ájayıp dóretpeleri menen ádebiy tildiń semantikalıq múmkiinshiliklerin, baylıqların rawajlandırıwǵa úlken úles qosıp, sóz mánisiniń keńeyiwine baylanıslı semantikalıq nızamlıqların esapqa ala otırıp sózge metaforalıq qosımsha júk, qosımsha máni beriw arqalı jeke stillik metaforalardı dóretti. Bul arqalı qaraqalpaq ádebiy tiliniń, onıń semantikalıq keń múmkinshilikleriniń sın ashıwǵa, tildiń tawsılmas ǵáziyne ekenligin ádebiy shıǵarmaları arqalı dálilledi.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили (лексикология). Нөкис, 1994.
2. Галкина- Федорук Е.М. Современный русский язык, лексика, Москва, изд. МГУ, 1954.
3. Мусабаев Ғ. Современный казакский язык. I-том, Алматы, 1959.
4. Нызанов М. Жат журттағы жети күн. Повесть, Нөкис.1992.